

ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ ОБОВ'ЯЗКУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ МИСЛИТЕЛІВ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ¹

Галас В.І.,

*кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Попович Т.П.,

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
кандидат юридичних наук, доцент,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8333-3921>.*

Телеп Ю.В.,

*асистент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8045-068X>.*

Галас В. І., Попович Т. П., Телеп Ю. В. Генезис категорії обов'язку кризь призму політико-правових поглядів мислителів Стародавнього Китаю.

Наведена стаття являє собою комплексне дослідження категорії обов'язку у політико-правовій думці Стародавнього Китаю. Автори доходять висновку, що у найдавніших політико-правових джерелах Стародавнього Китаю панує теократичне сприйняття категорії обов'язку, яке завершується з появою класичної китайської політико-правової традиції, що пропонує більш раціональне осмислення даної категорії.

Перший філософський трактат, що звертається до категорії обов'язку є «Шу-цзін», проте у ньому не розкривається природа обов'язку, натомість перераховуються конкретні обов'язки держави та чиновників у напрямку організації суспільства. У цьому контексті обов'язок виступає у якості принципу, максими поведінки морального та юридичного порядку.

У статті зазначено, що у Конфуція обов'язок є складовою моралі та детермінований соціальним статусом людини. Відповідно до вчення Конфуція, якщо представникам соціальної верхівки не властиво почуття обов'язку, то вони можуть влаштувати заколот, представники ж нижчих прошарків населення, за умови відсутності у них почуття обов'язку, схильні займатись розбоєм. Таким чином, автори доходять до думки про те, що саме додержання обов'язків є запорукою суспільного спокою у уявленнях Конфуція.

У дослідженні зауважено, що поступово вчення про обов'язки трансформувалось із загально філософського осмислення в політичну та правову площину з метою ефективного втілення останнього в практику державного управління. Послідовники Конфуція відстоюють симбіоз ритуалу та обов'язку, вважаючи, що з їх допомогою встановлюється суспільний порядок, а без них людське суспільство не змогло б існувати. Разом з тим, автори зупиняються на розгляді вчення легізму, представники якого намагались сформувати інститут обов'язків як юридичну категорію.

Ключові слова: обов'язки, ритуал, Стародавній Китай, даосизм, конфуціанство, китайський легізм.

¹ Стаття присвячена вшанування пам'яті Галаса Володимира Івановича.

Halas V., Popovych T., Telep Y. Genesis of the category of obligation through the prism of political and legal views of philosophers of Ancient China.

This article is a comprehensive study of the category of obligation in the philosophical and legal thought of Ancient China. The authors conclude that the most ancient sources of the history of ancient Chinese philosophy are dominated by a theocratic perception of the category of obligation, culminating in the emergence of classical Chinese philosophy, which offers a more rational understanding of this category.

The first philosophical treatise to address the category of obligation is Shu Jing, but it does not reveal the nature of obligation, but lists the specific responsibilities of the state and officials in the organization of society. In this context, "obligation" serves as a principle, a maxim of moral and legal conduct.

The article states that in Confucius, obligation is a component of morality and is determined by one's social status. According to Confucius, if the social elite does not have a sense of obligation, they can revolt, while the lower classes, if they do not have a sense of obligation, can commit robbery. Thus, the authors come to the conclusion that the observance of responsibilities is the key to public peace, according to Confucius.

The study noted that the doctrine of responsibilities was gradually transformed from a general philosophical understanding into a political and legal one in order to effectively implement the latter in the practice of public administration. Followers of Confucius advocate a symbiosis of ritual and obligation, believing that they establish social order, and without them, human society could not exist. At the same time, the authors dwell on the philosophy of legism, whose representatives tried to form the institution of responsibilities as a legal category.

Key words: obligation, ritual, ancient China, Taoism, Confucianism, Chinese legism.

Постановка проблеми. Життя людського суспільства не мислиме без обов'язку [1, с. 157-159]. Тому, хоч категорія обов'язку далеко не нова для правової доктрини, упродовж століть вона знаходилась в полі зору філософів. Її витoki слід шукати у політико-правовій традиції Китаю, яка має багатовікову історію та характеризується своєю самотністю. Китайські мислителі стали одними із перших, хто у своїх дослідженнях звернувся до даної проблематики. Так, обов'язок став складовою політичної філософії і практики китайського суспільства, вважалось, що поряд з культом предків, слідуванню ритуалу, моральним цінностям (людяності, доброчесності тощо), обов'язок визначає і забезпечує Великий Шлях Піднебесної.

Стан опрацювання. Дослідженням правової природи обов'язку займалися такі вчені як О. Чорновол, Л. Летнянчина, О. Білоскурська, Є. Джумурат, І. Юрчак та ін. Проте в контексті правових досліджень, як правило, генезі даної категорії приділяється лише номінальна увага.

Метою статті є дослідження генезису категорії обов'язку у політико-правовій думці Стародавнього Китаю.

Виклад основного матеріалу. У китайській політико-правовій думці категорія обов'язку вперше зустрічається у трактаті «Шу-Цзін» (прибл. XIV-XII ст. до н.е.). При цьому не розкривається природа самого обов'язку, натомість вказуються лише конкретні обов'язки держави або чиновників у напрямку організації суспільства. Виходячи з даного контексту, обов'язок виступає у якості принципу, максимуми поведінки морального та юридичного порядку. На базі цього принципу формулюються обов'язки, які бере на себе держава по управлінню суспільством.

Так, у главі «Великий закон» названого трактату перераховано вісім державних справ (обов'язків): «Перша державна справа – продовольство, друга – товари, третя – жертвопринесення, четверта – організація громадських робіт, п'ята – організація культу і просвітництва, шоста – діяльність судових органів, сьома – правила прийому іноземних гостей, восьма – військові справи» [2, с. 105-106].

«Книга пісень» (Ші Цзін) (XI-VII ст. до н.е.), яка є пам'яткою китайської народно-пісенної творчості та містить 305 різних поетичних творів, теж оперує терміном – обов'язок, але його генеалогія і природа не відомі. Це швидше вроджене почуття, максима обов'язкової поведінки, яка не потребує доказу. Так, радник царя Хуан Фу повинен організувати громадські роботи, а його піддані зобов'язані виконувати всі розпорядження і накази. При цьому, він лише виконує волю Правителя, заявляючи, що не чинить людям образ, оскільки так велить його обов'язок перед старшими [2, с. 84].

Сам правитель, у свою чергу, лише виконує волю богів. В оді У-Вану (правителю царства Чжоу), зазначено, що правитель пробуджує віру у народ, будучи переповненим синівською турботою і любов'ю, він сам є взірцем синівського обов'язку [2, с. 91]. «Завданням правителя є забезпечення дотримання обов'язку чиновниками. Для цього необхідно, щоб він сам виконував свій обов'язок перед

Небом. Бо державу чекає велике горе, якщо правитель слідує порадам тих, хто далекий від почуття обов'язку, а при дворі знаходяться тільки злодії» [2, с. 92].

Таке спрощене розуміння природи обов'язку не потребує осмислення і доказів, воно спирається на волю Неба. Правитель підкорюється Небу, чиновники – правителю, а піддані виконують волю чиновників. Таким чином, панує принцип покори. Правитель Піднебесної формує перший фундаментальний принцип формальної поведінки чиновників: «Хай кожен з вас (чиновників) затвердить у своєму серці правильні норми поведінки. Якщо серед вас виявляться люди недоброчесні і негідні, які провокують безлад і без поваги ставляться до моїх наказів, брехуни і лицеміри, бунтівники і зрадники, то я накажу обрізати їм носи або повністю знищити та не залишити нікого з їх потомства» [2, с. 104].

Теократичне сприйняття обов'язку завершується з появою класичної китайської філософії. Підсвідоме аксіоматичне сприйняття обов'язку як божественної максими поступово змінюється доктринальним (раціональним) осмисленням. Так, у Конфуція обов'язок є складовою моралі і детермінований соціальним статусом людини. Мислитель переконаний, що цими чеснотами наділені лише благородні. «Якщо в щирості людина близька до почуття обов'язку, – її словам можна довіряти, якщо не втратила родинних почуттів, – на неї можна покластися. Вченою може називатися людина, яка сором'язлива у своїй поведінці, здатна з честю виконувати накази правителя» [3, с. 85].

Обов'язок є складовою політичної філософії і практики китайського суспільства, поряд з культом предків, слідуванню ритуалу, моральним цінностям (людяності, доброчесності тощо), він (обов'язок) визначає і забезпечує Великий Шлях Піднебесної. «Якщо у верхах люблять обов'язок, то в народі немає таких, хто б посмів не підкоритися» [2, с. 162]. Це означає, що правлячі повинні відповідати найвищим моральним принципам і володіти бездоганною репутацією. «Якщо особиста поведінка тих, хто править правильна, то справи йдуть, навіть, якщо не віддають наказів. Якщо особиста поведінка правителів не правильна, то народ не підкорюється навіть тоді, коли віддають накази» [2, с. 162].

І нарешті, Конфуцій формує ідеал державного чиновника: «Благородний муж до всього підходить, спираючись на обов'язок, здійснює вчинки, згідно з ритуалом, у своїх словах – скромний, у вчинках – правдивий. Якщо благородний муж сміливий, але не володіє почуттям обов'язку, – він може влаштувати заворушення. Якщо людина нижчого соціального статусу смілива і не володіє почуттям обов'язку, – вона може зайнятись розбоями» [2, с. 173]. Таким чином, дотримання обов'язків є запорукою суспільної гармонії.

Один із найбільш відомих послідовників Конфуція, Мен Цзи (372-289 рр. до н.е.), який зробив серйозний внесок у розвиток конфуціанства і, по суті, у перетворення останнього в струнку систему поглядів, доповнив вчення про обов'язки категорією справедливості. На питання про сутність почуття справедливості філософ відповів, що «справедливість – це велике і міцне почуття, коли його виховують і оберігають, тоді воно наповнює все між небом і землею. Почуття справедливості – поєднання обов'язку і дао, без них людина стає слабкою. Воно народжується шляхом накопичення вчинків, що відповідають обов'язку. Якщо така діяльність не буде відповідати розуму, то це почуття також ослабне» [2, с. 233].

Водночас, будучи вірним вченню Конфуція про соціальну градацію суспільства, Мен Цзи наділяв здатністю розуміти і зберігати почуття обов'язку тільки освічених людей (на відміну від землеробів, ремісників і торговців). Каста освічених повинна проживати і виховувати своїх дітей окремо, бо вона є опорою правителя в управлінні Піднебесною.

Поступово послідовники та опоненти даосизму і конфуціанства формулюють найбільш ефективне втілення обов'язку в практику державного управління. Наведемо декілька фрагментів із трактата І ст. до н.е. «Гуань-Цзи»: «Високопоставлені повинні дбати про свою моральність, а низькопоставлені – берегти духовну чистоту. Коли обов'язки і моральність набирають зразкової форми у верхах і у своїй досконалості опускаються вниз до народу, тоді народ з одного боку – підкорюється і зближається з правителем, а з іншого – віддає всі свої сили праці» [1, с. 15]. Якщо почуття обов'язку і принципи поведінки поєднуються з мистецтвом управління та проникають у серце народу, то народ наближається до дао [1, с. 18]. «Відносини між правителем і підданими, батьком і сином називаються обов'язком» [1, с. 26]. Ми спостерігаємо спробу поєднання принципів політики і моралі через загально-філософські категорії даосизму, де особливе значення надається ритуалу. «Ритуал у суспільстві є проявом дао. Обов'язком є те, завдяки чому, всі люди діють відповідно до свого соціального стану. Тому ритуал означає визначений порядок, а визначений порядок визначає смисл обов'язку. Таким чином, ритуал походить від почуття обов'язку, почуття обов'язку – від існуючого порядку, а основою існуючого порядку слугує дао» [1, с. 28-29].

Також зазначений трактат дає змогу простежити поєднання філософських і морально-етичних принципів із природою держави і права. «Разом із цими поняттями (ритуал, обов'язок, порядок), законодавство носить примусовий характер. Через такі міри як страта, тюремне ув'язнення, заборона, обмеження воно встановлює єдиний для всіх порядок. Таким чином, законом контролюються всі справи, а саме законодавство опирається на владу. Влада ж походить від дао» [1, с. 29]. Ця формально-логічна конструкція пояснює людське суспільство з його законами, інститутами політичної влади, що виступають найвищим проявом дао. Саме вона й визначатиме всі подальші пошуки природи обов'язку у політико-правовій традиції Стародавнього Китаю.

Послідовники Кун Цзи на зламі тисячоліть (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) повертаються до проблеми симбіозу ритуалу та обов'язку. Свідченням чого є трактат «Лі Цзи» («Записки про правила поведінки», «Книга ритуалів»). «Ритуал та обов'язок стають дороговказом, завдяки якому впорядковуються відносини правителя і підданих, зв'язуються родинними зв'язками батьки і діти. З їх допомогою встановлюється порядок, кордони, возвеличують мужніх і розумних, нагороджують їх відповідно до заслуг» [1, с. 101].

Однак, цього не достатньо, – для суспільної гармонії необхідною умовою є «правильне» правління і сильна влада. У китайській політичній традиції поняття правильного правління – це поєднання неба і землі, що пронизано духом предків. Вловити це і реалізувати може лише досконало мудрий правитель, який володіє даром проникати в природу самої людини. Природа людини складається з її почуттів і обов'язків. До почуттів людей належать: радість, гнів, страх, скорбота, любов, відроза, жага. Всі почуття притаманні людині з народження. До обов'язків людини відносять те, що батько повинен проявляти свої батьківські почуття, син – повагу; старший брат – доброту, молодший – миролюбство; чоловік – справедливість, дружина – послух; старші – милосердя, молодші – покірність; правитель – людяність, піддані – відданість. Тому, «досконало мудрі управляли людськими почуттями за допомогою правил обов'язку, впорядкованості і ритуалу. Ритуал і обов'язок – сутність великих людських починань. Обов'язок – частина духовної досконалості, одна з ланок людяності, у свою чергу, людяність – це корінь обов'язку і плоть благоденства: гідний поклоніння той, хто наділений ним!» [1, с. 108-109].

Вартими уваги є положення «Лі Цзи», згідно з якими заслуговують на історичну пам'ять лише ті правителі, які «зуміли довести до досконалості ритуал, визначили почуття обов'язку і вірності та досягли в суспільстві благоденства» [1, с. 110]. Разом із тим, це одна із спроб осмислити обов'язок як політико-правове поняття: «Обов'язок – це відповідність вчинків тому, як воно повинно бути». Найвищим його проявом є пошана до мудреців. Існує різниця між любов'ю до близьких і градацією проявів пошани до мудрих. В цьому і полягає причина появи ритуалу. Якщо ті, хто знаходяться зверху не відчувають поваги до тих, хто знаходиться знизу – не можливо управляти народом» [1, с. 126].

Особливе місце в політико-правовій думці Стародавнього Китаю займають ідеї та погляди Сунь Цзи (IV-III ст. до н.е.). Як справедливо відзначає етнолог В. Феоктістов, його погляди – це синтез філософських і суспільно-політичних ідей Стародавнього Китаю, вершина доктрини ортодоксального конфуціанства [1, с. 141]. Треба зробити посилання на цього вченого. Ось декілька основних тез із його знаменитого трактату:

I. Ритуал-обов'язок – досконала людина: «Небо і земля – початок всього живого; ритуал і почуття обов'язку – основи порядку; досконала людина – початок ритуалу і почуття обов'язку. Коли ж немає досконалості людини все, що знаходиться між небом і землею не впорядковано, ритуал і обов'язок не систематизовані, зверху не існує ні правителя, ні наставника, внизу не існує ні батька, ні сина – це остання ступінь безладу» [1, с. 157].

II. Людина – найвища цінність в Піднебесній, вона єдина володіє «Ці» (матеріальна «тілесна» і духовна сутність людини, залежно від філософської школи, що трактує це поняття): «Людина володіє Ці і здатна пізнати та володіти почуттям обов'язку, тому вона найдорожче в Піднебесній, люди живуть в суспільстві, володіючи здатністю розподіляти обов'язки, тому відповідно до почуття обов'язку, між людьми настає згода (гармонія). Коли панує згода – це призводить до єдності, єдність призводить до об'єднання зусиль, а об'єднання зусиль призводить до могутності держави» [1, с. 158].

III. Без почуття обов'язку не може існувати людське суспільство: «Коли людина, що слідує ритуалу і почуттю обов'язку здатна поважати батьків – це називається синівською шанобливістю; коли людина здатна поважати старшого брата – це означає повагу молодшого брата до старшого, коли людина здатна поважати тих, хто зверху (правителя) – це називається послухом; коли людина здатна змусити служити собі тих, що знизу (підданих) – це означає бути правителем. Бути правителем значить уміти

змусити людей жити разом. Коли шлях людей, прийнятий людьми для спільного життя, істинний, – всі речі знаходять своє місце, коли накази (закони) своєчасні – народ єдиний, а мудрі і талановиті їм охоче підкорюються» [1, с. 159].

IV. Природа людини і обов'язки. Полеміка Сунь Цзи з Мен Цзи. «Людина по природі зла, всі норми ритуалу і обов'язку, з'явилися як результат діяльності досконало мудрих, а не із народжених (природних) властивостей людини. Досконало мудрі після довгих роздумів і досліджень вчинків людей встановили норми ритуалу і поняття обов'язку та створили систему законів. Таким чином, норми ритуалу, обов'язки і закони з'явилися як результат діяльності досконало мудрих» [1, с. 203]. «Відсутність у людей культури і почуття обов'язку призводить до хаосу, а незнання правил культури і обов'язків – до порушення законів. Якщо зараз спробувати відкинути владу правителя, не виховувати в людях культурності і почуття обов'язку, відкинути домінування над людьми закону і системи управління, не запобігати їх злочинним діянням за допомогою покарань, і споглядати збоку за відносинами між людьми в Піднебесній (державі), це призведе до того, що сильніший буде утискати і грабувати слабкого, більшість – жорстоко поводитись з меншістю, що призведе до розколу суспільства. Як наслідок, в Піднебесній негайно розпочнеться хаос і розруха» [1, с. 204-205]. Звідси Сунь Цзи виводить остаточний висновок: «Оскільки людина за своєю природою зла, вона потребує управління з боку воїнів (держави) і виховання за допомогою норм ритуалу і почуття обов'язку – тільки так і можна досягнути того, що всі люди будуть дотримуватись порядку і стануть добродішними» [1, с. 206].

Насамкінець звернемося до політико-правових поглядів представників легістської школи. Хань Фей та його прихильники (III ст. до н.е.) виступили проти конфуціанських правил етики та моральних норм. Відстоюючи ідею централізованої держави, вони надавали перевагу чіткій і жорсткій системі права, яка опирається на власні закони і цінності, не пов'язані з традиціями та мораллю. Так, легісти трактують дао, в першу чергу, з етатистських міркувань – як основний принцип управління Піднебесною. «Дао охоплює все те, що відповідно до небесного закону у відповідний час народжується і помирає. Дао не має пари, тому й зветься єдиним, через це досконало мудрий правитель цінує єдиний принцип» [1, с. 226].

Хань Фей особливу увагу звертає на розмежування обов'язків між апаратом влади (чиновниками). Його поради зберігають актуальність і на сьогодні. «Чиновники досягають успіху у своїх службових обов'язках, якщо ці обов'язки і займана посада співпадають. Тоді верхи і низи знаходяться у гармонії» [1, с. 226-227]. Також Хань Фей наводить вимоги, які, на його думку, повинні висуватись до державних службовців: «Їх робота повинна відповідати обіцянкам. Тому слід розібратись із рангами посадовців і відповідно з цим призначати чиновників та з'ясувати різницю між обов'язками і згідно з цим розподіляти їх за посадами» [1, с. 227].

Хань Фей намагається сформулювати інститут обов'язків як юридичну категорію. «Обов'язок – це відносини між Правителем і підданими; вищими і нижчими; батьком і сином; знайомими і незнайомими; взаємовідносини знайомих і друзів; розподіл на близьких і далеких (родичів); своїх і чужих. Підданий повинен служити Правителю належним чином; син – батькові; незнатний – поважати знатного; знайомі, друзі повинні допомагати один одному; до близьких і далеких (родичів) теж слід відноситись належним чином» [1, с. 236]. Тобто під «обов'язком» мається на увазі, що всім слід відноситись один до одного належним чином. Окрім цього, легісти виводять остаточний імператив: «Людина найвищого обов'язку є діяльною, а її дії повинні бути публічними» [1, с. 236].

Таким чином, у китайській політико-правовій думці категорія обов'язку вперше зустрічається у трактаті «Шу-цзін». Спершу обов'язок розкривається лише в контексті конкретних дій держави та чиновників, тільки згодом мислителів починає цікавити правова природа даного явища. До появи класичної китайської правової думки природа обов'язку має яскраво виражений теократичний характер, який змінюється раціональним осмисленням, відображеним в ідеях основних політико-правових напрямків Стародавнього Китаю.

Так, у Конфуція обов'язок є складовою моралі та детермінований соціальним статусом людини. Він стверджував: «якщо особиста поведінка тих, хто править правильна, то справи йдуть, навіть, якщо не віддають наказів. Якщо особиста поведінка правителів не правильна, то народ не підкорюється навіть тоді, коли віддають накази» [2, с. 162]. Виходячи з цього, саме додержання обов'язків є запорукою суспільного спокою в уявленнях Конфуція. Згідно з трактатом «Лі Цзи», обов'язок – це відповідність вчинків тому, як воно повинно бути. Китайський філософ Сунь Цзи, вважаючи, що людина за своєю природою зла, стверджував, що вона потребує управління з боку держави і виховання

за допомогою норм ритуалу і почуття обов'язку – тільки так і можна досягнути того, що всі люди будуть дотримуватись порядку і стануть добродішними. Легісти, у свою чергу, намагались сформувати інститут обов'язків як юридичну категорію. вважаючи, що сутність обов'язку полягає в тому, що всім слід відноситись один до одного належним чином відповідно до встановлених законів.

Список використаних джерел:

1. Древнекитайская философия: Собрание текстов в двух томах / ред. Л. В. Литвинова. Т. 2. М.: «Мысль», 1973. 385 с.
2. Древнекитайская философия: Собрание текстов в двух томах / ред. Л. В. Литвинова. Т. 1. М.: «Мысль», 1972. 363 с.
3. Конфуций Уроки мудрости: Сочинения. М.: Издательство Эксмо-Преса. Харьков, 1999. 958 с.